

Een beeldtaal voor stad, natuur en planning

Planners en ecologen worden geconfronteerd met toenemende concentraties van onderzoek, ruimtelijk ontwerp en beleidsvorming op institutionele bastions. Deze ontwikkeling leidt ertoe dat zij slechts vanuit eigen perspectief handelen. Dat frustreert de creatieve beschouwing van de stad-land problematiek: de koppeling van onderzoek, ontwerp en beleid van de stedelijke ontwikkeling aan die in het landelijk gebied. Onderstaand betoog draagt een oplossing aan: het ontwikkelen van een beeldtaal die zowel ecologen als planners kunnen gebruiken.

Met het verschijnen van de Nota Ruimte, Agenda Vitaal Platteland, Ruimte voor de rivier en andere overheidsstukken over onderling nauw verwante beleidsvelden, komt aan het licht hoezeer het Nederlandse ruimtelijk beleid te lijden heeft onder de complexe afstemming tussen departementen met uiteenlopende beleidsstijlen en tradities. Aan de ene kant zien we *centrifugale* krachten optreden zoals fragmentarisering van het openbaar bestuur en decentralisatie, leidend tot 'een woud van projecten' (diverse reacties op de Nieuwe Kaart van Nederland 2005). Aan de andere kant zien we *centripetale* krachten: een toenemende behoefte van Europese, nationale en regionale overheden en maatschappelijke organisaties om tegenover de individuele behoeftebevrediging van het marktdenken nu eens stevig neer te zetten welke collectieve waarden 'wij met zijn allen' hoog op de agenda zouden willen zien staan.

Spagaat

Vertaald naar het groene ruimtelijk beleid zien wij een institutionele spagaat ontstaan: het integrale RO-spoor van VROM versus het sectorale spoor van de vakdepartementen. De consequenties zijn groot want ze werken ook door in alle organisaties, lichamen en instituties die van het Rijk afhankelijk zijn: provinciale diensten, gemeenten, adviesorganen, geldstromen voor onderzoek, en natuurlijk ook in de structuur van wet- en regelgeving. We hebben hier te maken met het DNA van onze nationale institutionele in-

frastructuur voor het ruimtelijk beleid. Genoemde spagaat staat een innovatieve benadering van de stad-land problematiek – voorwaarde voor een frisse kijk op het vakgebied van de ruimtelijke planner – in de weg. Zo beschrijft het redactioneel van Stedebouw & Ruimtelijke Ordening (2005/3) bijvoorbeeld hoe VROM op dit moment op alle belangrijke actuele ruimtelijke beleidsthema's verstek laat gaan en het initiatief laat aan andere departementen. In Landschap zijn de componenten van dit debat natuurlijk terug te vinden. Farjon (2005) is sceptisch en laat zien dat de Nota Ruimte wel degelijk ambities heeft wat betreft zulke hoogstaande collectieve waarden als ruimtelijke kwaliteit, maar deze in de uitwerking naar verwachting nauwelijks zal kunnen waarmaken. Het ministerie van VROM is optimistisch. Vink (2005) heeft een grenzeloos vertrouwen in de voorwaardenscheppende stijl van plannen. Integrale gebiedsontwikkeling is het toverwoord.

Geen tijd voor polderen

Om aan bovenbeschreven spagaat een eind te maken stel ik voor dat planners (stedenbouwers, architecten, planners, ecologen, bestuurders en ondernemers) en ecologen (onderzoekers en adviseurs op het gebied van natuurontwikkeling en leefomgeving) gaan reflecteren over de voordelen van een gemeenschappelijke beeldtaal. Beide 'populaties' nemen in hun bagage de onderzoeks- en ontwerptradities mee van de scholen waartoe zij behoren, maar feitelijk

JOS JONKHOF

Ir. J.F.Jonkhof Wageningen UR,
leerstuurgroep Sociaal-ruimtelijke analyse van landgebruik,
Generaal Foulkesweg 13,
6703 BJ Wageningen
jos.jonkhof@wur.nl

Foto Tim Smit,
www.tim-smit.com

spreken ze dezelfde taal: verbinden, scheiden, afstand, nabijheid, locaties, temporeel en ruimtelijk ordenen, weerstand, veerkracht, enz. Het zijn begrippen die beide disciplines wakker houden. Onlangs is dit besef nieuw leven ingeblazen door Joustra en De Vries (2004) die berichten over de betekenis van de relatietheorie van Van Leeuwen (1965a; 1965b; 1971) voor de stedelijke vernieuwing. Ook zij pleiten overigens voor een gemeenschappelijke taal. Op het terrein waarop ecologen en planners actief zijn is inmiddels sprake van een stevige creatieve concurrentie: ecologen reserveren de ruimte voor hun robuuste verbindingen, terwijl planologen diezelfde ruimte open houden voor toekomstige ontwikkelingen. Begint daar het conflict? Vanwege hun institutionele rollen, codes en posities, weten planners en ecologen elkaar maar niet te vinden. Zeker, ze zien elkaar aan weerszijden van de kolken-de stroom staan, maar helaas het water is te diep. Ze verwijten elkaar nu vaak niet dezelfde taal te spreken. Ze zijn boos op elkaar. In Nederland is nog maar weinig tijd voor uitputtend polderen. De tijd dringt, met name in de deltametropolen. Van ontwikkelingen elders in de wereld (zie Van Susteren 2005) valt veel te leren. Een lawine van projecten dient zich aan. Om te kunnen beslissen op verschillende schaalniveaus en met verschillende tijdshorizonten is onderscheidend vermogen noodzakelijk. Aan de hand van onderstaand betoog probeer ik duidelijk te maken dat de wereld van de ruimtelijke planners en die van de ecologen feitelijk dicht bij elkaar liggen.

Stad en Natuur, het landschap van de deltametropool

Ik voer de lezer mee naar een denkbeeldig landschap van een deltametropool zoals dat op veel plekken in de wereld kan worden aangetroffen. Onder deltametropool versta ik hier de door één gezamenlijk stroomgebied verbonden verzameling stedelijke en landelijke gebieden. Ik sluit

hiermee gedeeltelijk aan op Smeets (2002), die Ingram (1997) citeert. Waarom toespitsen op de deltametropool? Omdat dit begrip het landschap van stad en land aansprekend bundelt voor het doel van dit betoog en bovendien de komende tijd het toneel zal zijn van intensief debat, onderzoek en ontwerp (Mansfeld et al., 2003; Jonkhof & Wijermans, 2003; Jonkhof & Tjallingii, 2003).

In de deltametropool onderscheid ik vijf milieus, op basis van het verschil in vormgeving van relaties tussen rood en groen, tussen stad en natuur. Ik beschrijf de gradiënt van bovenloop en brongebied in het hoogland, via midden- en laagland naar de kustzone van de voordelta. Langs deze gradiënt varieert de typologie van stad en natuur, in termen van ruimtelijke en temporele ordening, dat wil zeggen van patronen en processen. Met deze variatie variëren ook de ecologische strategieën die ten grondslag liggen aan verschillende vormen van planning. Deze worden belicht met behulp van metaforen, waarmee we greep proberen te krijgen op de complexe samenhang in de systeemrelaties tussen stad, natuur en cultuur in de deltametropool. Uiteindelijk laat ik een palet van planningsstijlen zien, elk toegesneden op de verschillende deltalandschappen, dat consequenties heeft voor de manier van kijken (het onderzoek), voor de manier van ingrijpen (het ontwerp) en voor de manier van besturen (de cultuur) in de onderscheiden landschappen van onze deltametropool.

Milieu 1: Hoogland

In het Hoogland is sprake van ruraal gebied, relatief grote arealen natuurgebied (bos) in laag-dynamische ecologische systemen, gekenmerkt door een hoge inwendige patroonrijkdom: verspreide vormen van wonen, voedselproductie, grondstoffenwinning (hout, energie). Het gaat hier om de brongebieden van de delta.

Planning beoogt hier een (broos) evenwicht tussen cultuur en natuur en wordt bepaald door een ecologische

strategie van het type ‘met enige regelmaat beperkt ingrijpen op kleinschalige locaties’. Let wel: de effecten van de ingrepen hebben repercussies voor het hele stroomgebied. De metafoor voor het cultureel wensbeeld, het romantische statische beeld dat de stedeling van dit landschap koestert, is: *Arcadia*.

Discussie

Het Hoogland levert – alleen al door natuurlijke erosie – de grondstoffen voor het Laagland en de Voordelta. Maar behoudend als het is, zal *Arcadia* dit willen tegengaan en het Hoogland willen vastleggen in een, geliefd, statisch beeld. Wat is wijs? Ruimtelijke variatie tendeeft op langere termijn op natuurlijke wijze naar nivellering. *Arcadia* zal hier met een conserverende strategie tegenin gaan en antwoorden met de aanleg van dammen en wallen in het landschap. Dilemma: de natuur of *Arcadia* vrij baan geven?

Milieu 2: Middenloop

In het Middenloopgebied gaat het om parkstad-achtige woonmilieus, in Vinex-configuraties, dat wil zeggen relatief ruime groene woonmilieus met verspreide concentraties van voorzieningen, knooppunten en fijnmazige ontsluitingsvormen: *Suburbia*. Het patroon van ruimtege-

bruik is de onzekere uitkomst van een permanent conflict dat met ruimteclaims wordt uitgevochten. Na perioden van betrekkelijke stabiliteit worden weer drempels overschreden en treedt opnieuw (grootschalige) verdringing op: landbouw → stad, natuur → water, natuur → stad, water → recreatie enz. De ecologische strategie is dan ook gericht op het voorspellen en beheersen van zulke ontwikkelingen met maatregelen van het type: ‘eenmalige grootschalige ingrepen’. Dit leidt tot relatief sterk gestuurde milieutypen met gecreëerde *pockets* van onderscheiden ecosystemen die zich, eenmaal ingericht, kunnen ontwikkelen onder relatief stabiele condities. Het huidige beleid rond Groen In en Om de Stad (GIOS) van LNV en VROM vormt hiervoor een illustratie (Matijssen *et al.*, 2006).

Door de opkomst van steeds betere ontsluiting ontstaan netwerksteden en complexe agglomeraties van stad, open ruimte, bos en recreatiegebieden, waarin ook ruimte is voor waterberging, energiewinning en infrastructuur.

In de Middenloop ligt de bakermat van het Milieubeleid: hier is de behoefte aan controle en beheer het grootst. Denk aan het wegnemen van onzekerheden op het gebied van bestemmingen, de kwaliteit van de leefomgeving, de waarde van het onroerend goed, de veiligheid op straat enz. De landbouw in de Middenloop ontwikkelt zich

Links: *Arcadia*.
Foto [Google Earth](#)
[Nederland](#)

Rechts: *Suburbia*.
Foto [Google Earth](#)
[Nederland](#)

voorspoedig in het buitengebied maar loopt ook tegen de grenzen van de verstedelijking aan. Op de overgangen van Middenloop en Hoogland treffen we bijzondere milieus aan zoals die van de landgoederen en het buiten wonen.

Discussie

Voorrang geven aan het veilig stellen van voorraden (voedsel, ruimte, natuur, grondstoffen) door controle en beheer hoort tot het erfgoed van de duurzame ontwikkeling in *Suburbia*. Dit vraagt echter om een nieuwe visie op centrale sturing, waarin het vervullen van individuele behoeften afhankelijk wordt gemaakt van het veiligstellen van collectieve waarden. Daar is nog te weinig draagvlak voor. Sterker nog, dat draagvlak lijkt zelfs af te nemen.

Milieu 3: Stedenband

Dit is de stedelijke zone met de hoogste dichtheden in wonen, werken en communiceren: de *Agora*. De ruimte is hier 'op slot'. Binnen de bestaande ruimte is sprake van een 'maximale' dynamiek, zowel ruimtelijk als temporeel, en vindt voortdurend substitutie plaats. Sturing vanuit de landschappelijke dragers wordt niet getolereerd: er is geen ruimte voor ruimtevrage voorzieningen zoals waterberging, voedselproductie, infrastructuur, noch voor na-

tuur met hoge biodiversiteit. Om te voorzien in behoefte aan zulke grondstoffen wordt een beroep gedaan op ruimte elders. En wat de natuur betreft: die is hier cultureel bepaald, die wordt hier 'uitgevonden'. De percepties van natuur, in hoge mate vertaald naar cultuurbeelden, zijn permanent object van maatschappelijk debat met voortdurend groot en klein gesleutel. Dit leidt tot ecologische strategieën van het type 'continue kleinschalige ingrepen overal' en tot sterk veranderlijke natuurkwaliteit met onvoorspelbare uitkomsten – waaronder ook regelmatig verrassingen, zoals het voor komen van grensverkeners.

Discussie

Veiligstelling van de stad als culturele kraamkamer is sociaal-cultureel en sociaal-economisch bepaald en leidt tot een conserverende attitude met betrekking tot planning. De maatschappelijke ontwikkelingen gaan echter eerder in de richting van een open netwerksamenleving en van ongekende vormen van culturele en economische ontwikkelingen. De deltametropool als belangrijkste toneel voor de globalisering. Wie wint?

Milieu 4: Laagland

Hier vinden we de sporen van de eerste vestigingsplaatsen

Links: Agora.
Foto **Google Earth**
Nederland

Rechts: Autarkia.
Foto **Google Earth**
Nederland

(de oeverwallen) naast de locaties van de nieuwe nederzettingen van regelvrije *new communities*: *Autarkia*. Laagland is het toneel van botsende visies op de relaties tussen cultuur en natuur: historiseren of moderniseren, conserveren of innoveren? Het gaat hier om de voedselrijke estuaria van het rivierenlandschap met zowel hoge temporele als ruimtelijke variaties en hoge (om)vorming van biomassa: hoogdynamische milieus, die een stootje kunnen verdragen. De ecologische strategie is er een van ‘veelsoortige acties, op verschillende plekken’: ruimtegebruik, vervuiling, betreding, vergraving enz. Belvedere, Ruimte voor de rivier en Waterlinie zijn hier de beleidsstrategische motto’s. Er is ruimte voor nieuwe natuur van, in potentie, hoge kwaliteit in halfnatuurlijke landschappen, aangestuurd door de combinatie van natuurlijke processen (wind en water) en maatschappelijke ontwikkelingen als verstedelijking, groei en economie. Laagland is het Stromenlandschap van VROM (Langeveld et al., 1997).

Discussie

Autarkia heeft zeker behoefte aan meer ruimte voor verkenning en ontwikkeling maar accepteert tegelijkertijd de gevolgen daarvan onvoldoende. De ruimtevraag voor nieuwe activiteiten leidt – hoe goed begeleid ook - tot

angst voor open einden en onzekere uitkomsten. Helaas speelt het huidig ruimtelijk beleid al in op deze ‘onderbuikgevoelens’. Het richt zich met acties als “trek de groene grens” voornamelijk op conservering en fixatie en de hang naar maximalisering van zekerheid.

Milieu 5: Voordelta

De reeks deltalandschapstypen culmineert in de Voordelta, het kustlandschap op de grens van land en zee waar nieuwe functies en vormen van land in water gestalte krijgen: energiewinning, voedselwinning, nieuwe woonvormen. Dit is het land *Utopia*, de ontwikkelingsruimte voor hoogdynamisch robuuste basis ecosystemen met een strategie van ‘eenmalige grote ingrepen op grootschalige locaties’. De robuuste pioniermilieus, behorend bij sterke patroon- en procesvariaties en contrasten (land-water, zout-zoet, afslag-aangroei), horen hier thuis.

Discussie

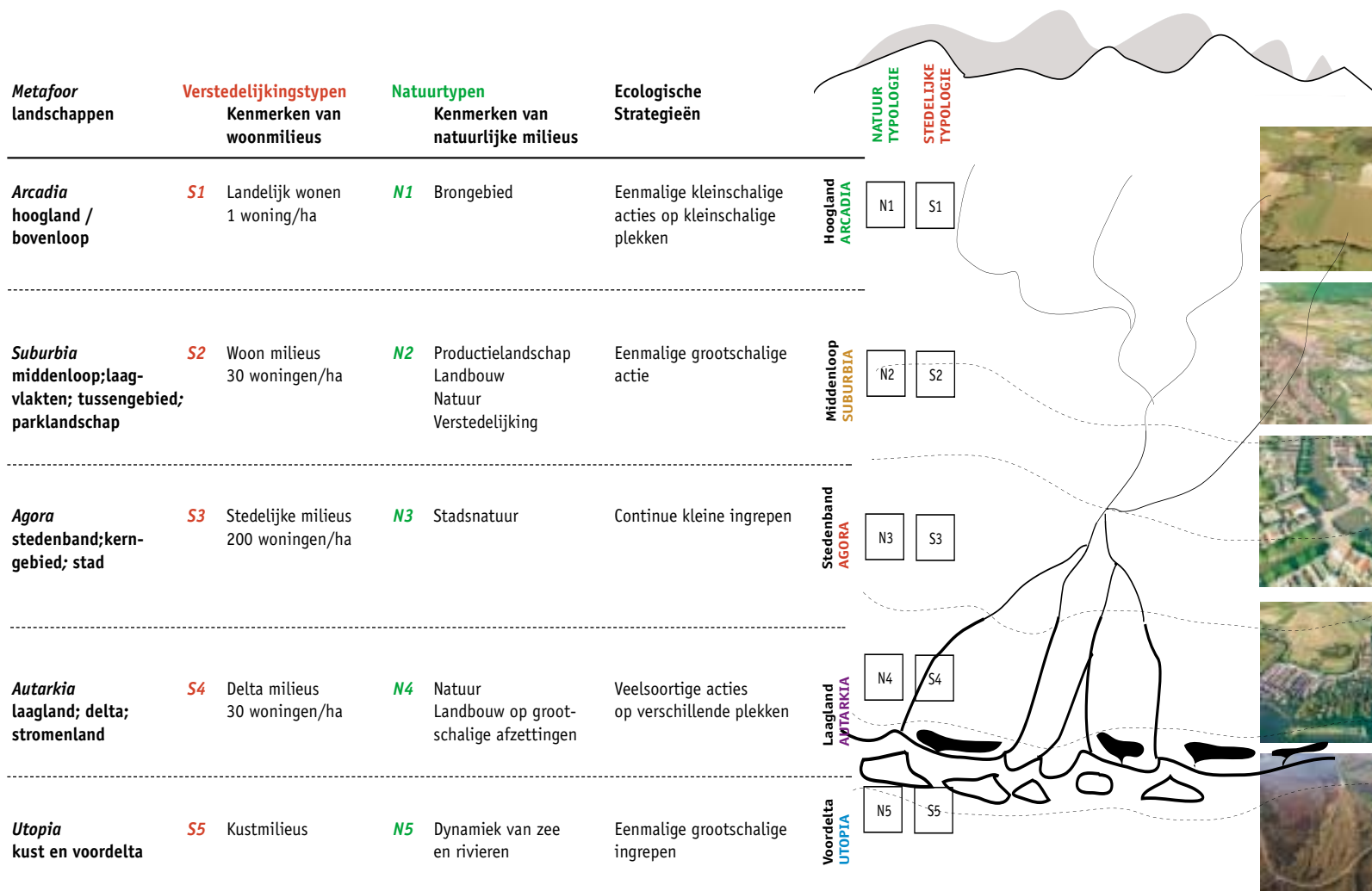
Potentieel hoge waarden voor ontwikkelingsruimte blijven liggen, terwijl op het land een strijd om de ruimte woedt. Maar te snel de problemen van het land afwentelen op de nieuwe mogelijkheden in de voordelta (Schiphol in zee, kustlocatie Zuid-Holland) leidt tot toenemende ruimteconsumptie op het land. Wat is wijs?

Planningculturen voor stad en natuur

Met de introductie van metaforen als *Agora* en *Autarkia* is de weg geopend naar een meer culturele benadering van de toepassing van stad- en natuurtypologie in de planning. Deze is geïnspireerd op Hofstede (1997) die organisatieculturen onderzocht en stimuleerde dat de toepasbaarheid van zijn bevindingen in de ruimtelijke planning werd verkend (De Jonge & Jonkhof, 2002). In deze visie is planning een directe uitdrukking van een cultureel bewustzijn. Immers als wij planning zien als een maatschappelijk be-

Utopia.
Foto Sytske Dijkse
www.saxifraga.nl

Figuur 1 Typologie van stad en natuur in de delta-metropool

sluitvormingsproces in de vorm van een ‘concerted action’ (Faludi & Van der Valk, 1994), dan gaat het over een culturele activiteit, die onderworpen is aan de logica van op elkaar inwerkende culturele factoren. Normering en omgaan met onzekerheid zijn drijvende krachten (Hofstede et al., 2002). Hier onder geef ik een beeld van de relaties

tussen stad – natuur – planning. Uitgangspunt is dat er niet één planningsstijl is voor de verschillende typen deltalandschappen. Wel is er per type één breder cultureel palet te onderscheiden, waarvan landschap en planning de uitdrukking vormen en twee van de componenten.

Hoogland = planning voor behoud

Hoogland wordt in sterke mate gekenmerkt door een voortdurende kleinschalige ontwikkeling. Alleen catastrofes brengen fundamentele veranderingen teweeg. In een dergelijke context is behoefte aan overzichtelijke besluitvorming, sterke lokale leiders en ontwikkelt zich een zekere competitie op interlokaal niveau, die de gemeenschap alert houdt en condities schept voor creatieve concurrentie. Er is behoefte aan zekerheid met betrekking tot toekomstige ontwikkelingen. Daarop wordt geanticipeerd door de lokale gemeenschap.

Stijl

Deze combinatie van factoren leidt tot een planningsstijl gericht op conservering: behoud van sociale structuren, collectieve voorzieningen op lokaal niveau, veiligstelling tegen natuurgeweld en geen grootschalige verstoring van het labiele evenwicht. Er is vertrouwen in leiderschap en delegeren, en er is ruimte voor individuele ontplooiing en creativiteit. Vernieuwingen worden behoedzaam ingevoerd, geen experimenten.

Middenloop = planning voor duurzame ontwikkeling

Middenloop wordt gekenmerkt door een hoog democratisch gehalte, nodig om de uiteenlopende belangen (strijd om de ruimte) tegen elkaar te kunnen afwegen. Leiders zijn gezagsdragers die rolmodellen bieden voor de ontwikkeling van normen en waarden. Er is sprake van een evenwichtige ontwikkeling naar een stabiele toekomst. Er is geen behoefte aan ontwrichtende maatschappelijke innovaties, maar wel aan veiligstelling van een groot aantal collectieve waarden: voedsel, veiligheid, groei, geleide ontwikkeling.

Stijl

In zo'n milieu is er behoefte aan een stevige integrale lange termijn planning, bijvoorbeeld in de vorm van structuurvisies (regionale plannen, gebiedsvisies). Er is vertrouwen in democratische controle door een degelijke planning en bestuurlijke contracten. Individuele profilering wordt niet gewaardeerd, wel een cultuur die sterk gericht is op 'afrekenen op resultaat'. Er is weinig affiniteit met avontuur en experimenten, wel met stabiele ontwikkeling. De keerzijde is dan ook: weinig ruimte voor innovaties.

Stedenband = ontwikkelingsplanologie

In Stedenband is er sprake van een dynamisch sociaal-cultureel en sociaal-economisch milieu. Machtrelaties volgen elkaar snel op. Er bestaat een sterke competitie tussen partijen in het stedelijk veld zonder duidelijke leiders. Wie het weet mag het zeggen in *Agora*. Het debat vindt voortdurend plaats. Er is geen duidelijk beeld van waartoe het complex van maatschappelijke processen zal leiden. Men is gewend aan leven in onzekerheid en over de toekomst is geen consensus.

Stijl

In een dergelijke context gedijt een open planningsstijl die ruimte laat voor ongekende ontwikkelingen. Een sociaal vangnet zorgt voor het opvangen van extreme uitwassen door verdringingsprocessen. Er is een klimaat van sterke competitie, concurrentie, verdringing en profilering. "Geen plannen maar projecten" is het adagium. Collectieve waarden worden veiliggesteld door territoriale wetgeving. Er is veel ruimte voor experimenten met onzekere uitkomsten en een hoge tolerantie voor verrassingen.

Laagland = non-planning

Hier is sprake van een dynamisch patroon in de maatschappelijke ontwikkeling. Men zoekt het avontuur op

en de confrontatie tussen behoud en vernieuwing wordt voortdurend aangegaan. Er is grote behoefte aan nieuwe sociale verbanden als bron van nieuwe gemeenschappen op het nieuwe land. Deze hebben geen vaste waarden, maar gaan met open gemoed af op nieuwe en onzekere toekomsten. Ook hier treden leiders op met visie die grote invloed hebben op opinie en gedrag. Er is niet zozeer sprake van competitie, maar van cohesie.

Stijl

Hier past geen blauwdrukplanning, maar non-planning: ruimte voor gemeenschapsontwikkeling, pionieren en experimenteren met een grote mate van zelfsturing en regulering. Van dergelijke experimenten kunnen Stedenband en Middenloop leren. Laagland is voor hun het laboratorium. Er is een gunstig klimaat voor openheid, vertrouwen en onderlinge solidariteit, weinig regels en codes. In zo'n klimaat is ruimte voor technologische en sociale experimenten en de bereidheid om te leren van falen en slagen.

Voordelta = blauwdruk

Hier ligt het domein van de technologie en de grootschalige innovatieprojecten. Het gaat in Voordelta om ontwikkeling van nieuwe vormen van landaanwinning en het creëren van duurzame locaties voor – in eerste instantie – technologische innovaties. In een later stadium komen daar sociale innovaties bij in de vorm van pionierende nieuwe vestigingen onder relatief streng gecontroleerde condities. Veiligheid, structuur, ordening, rendement zijn de daarbij geldende doelstellingen. Tegelijk ontstaat ruimte voor nieuwe pioniersnatuur: grote aaneengesloten arealen die zich – onder dezelfde streng gecontroleerde condities – ontwikkelen tot duurzame natuurgebieden.

Stijl

Hier past in eerste instantie een sterke blauwdrukplan-

ning met strak gedefinieerde toekomsten: doeltypen en wervende gedetailleerde toekomstbeelden. Technologische innovatie onder strakke regie staat centraal. De touwtjes zijn hier stevig in handen. Er wordt aangestuurd op gedefinieerde eindbeelden.

Perspectief

In bovenstaand betoog is een poging gedaan om een landschap in beeld te brengen met behulp van een beeldtaal die onze kennis van stad en natuur bij elkaar brengt en in een samenhangend handelingsperspectief, een cultureel palet, plaatst. Dit heb ik gedaan door ruimtelijke planingsconcepten, structurecologische begrippenkaders en besluitvormingsculturen in een dynamisch interactiemodel op elkaar te laten inwerken. In de inleiding stelde ik dat zo'n beeldtaal ontbreekt en dat dit de oorzaak kan zijn van een – door velen geconstateerde – onvrede met het huidig functioneren van de ruimtelijk politiek.

Inmiddels zijn er twee redenen voor voorzichtig optimisme. De eerste is dat de inmiddels vastgestelde Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG) een perspectief biedt op vermindering van de boven beschreven verkokering. Er wordt immers een sterk gestroomlijnd pakket aan beleidsmaatregelen geboden: afgestemde regelgeving, financiering, relaties met EU-richtlijnen enz. Met de invoering van de WILG moet nog ervaring worden opgedaan. Van integrale afstemming tussen VROM en LNV is tot op zekere hoogte sprake, zoals onder andere te zien is in de Agenda Vitaal Platteland.

De tweede hoopgevende ontwikkeling is de toenemende internationalisering van onderzoek en ontwerp, zoals bijvoorbeeld ook in Wageningen op dit moment volop gestalte krijgt. De toenemende invloed van buitenlandse praktijkanalyses en persoonlijke ervaringsdeskundigheid – door intensieve uitwisselingen en internationalisering van de aanbestedingen – leidt tot herformulering van de opgaven waarvoor de deltametropolen in de wereld staan

(Jonkhof & Van Ravesteyn, 2005; Van Ravesteyn *et al.*, 2005). Daardoor ontstaat een creatief klimaat waarin steeds meer verrassende oplossingen worden aangeboden vanuit nieuwe verbanden van ontwerpers en onderzoekers. Beide ontwikkelingen zijn gebaat bij de toepassing van concepten die stad en natuur met elkaar verbinden. In dit betoog heb ik een poging gedaan om daarvoor bouwstenen te leggen.

Dank

Met dank aan Madeleine van Mansfeld (Alterra) en Sjef Langeveld (Both Ends). De auteur dankt Mariëlle van der Zouwen voor haar kritisch en opbouwend commentaar.

Literatuur

Faludi, A. & A. van der Valk, 1994. Rule and Order: Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century. Dordrecht/Boston/London. Kluwer.

Farjon, J.M.J., 2005. Pakt de Nota Ruimte de verrommeling aan? Landschap 22/3: 83-91.

Hofstede, G., 1997. Allemaal andersdenkenden, omgaan met cultuurverschillen. In: J.F. Jonkhof & W. Timmermans (red.), 1999. Duurzame Stedelijke Ontwikkeling in de provincie Gelderland. Wageningen. IBN-DLO, IBN-rapport 425.

Hofstede, G.J., P.B. Pedersen & G. Hofstede, 2002. Exploring culture; Exercise, stories and synthetic cultures. Intercultural press, N.-Y.

Ingram, G.K., 1997. Patterns of metropolitan development: what have we learned? Washington DC. World Bank.

Jonge, J.M. de & J.F. Jonkhof, 2002. Sturen door stimuleren, terugkijken en vooruitblikken. Wageningen. Alterra-rapport nr 568.

Jonkhof, J.F. & M.P. Wijermans, 2003. De Deltametropool: een grenzeloos gevarieerd parklandschap. In: M. Woestenburg, A. Buijs & W. Timmermans (red.). Wie is er bang voor de stad. Wageningen. Blauwdruk.

Jonkhof, J.F. & N. van Ravesteyn, 2005. Plannen zonder plannen. Nova terra 3-2005.

Jonkhof, J.F. & S.P. Tjallingii, 2003. Stedelijke inrichting en water. In: F. Alberts, M. Hidding & M. van der Vlist (red.). Ruimte en water, planingsopgaven voor een rode delta. Den Haag. SDU uitgeverij.

Joustra, D.J. & C.A. de Vries, 2004. Het brilletje van Van Leeuwen, perspectief op een nieuwe gemeenschappelijke taal in de stedelijke vernieuwing. Leeuwarden. NIDO www.nido.nu

Langeveld, J.W.M., S.P. Tjallingii & L. Bus, 1997. Stroomland, netwerk van verkeer en water als dragers voor ruimtelijke ontwikkeling. Wageningen. IBN-rapport 293.

Leeuwen, C.G. van, 1965a. Het verband tussen natuurlijke en antropogene landschapsvormen, gezien vanuit de betrekkingen in grensmilieus. RIVON mededeling 205, Gorteria

Leeuwen, C.G. van, 1965b. Over grenzen en grensmilieus, Jaarboek 1964. Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging.

Leeuwen, C.G. van, 1971. Ekologie. Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde.

Matijssen, J., M. Philippa, P. Visschedijk & M. Woestenburg, 2006. Vijf jaar GIO5. Wageningen UR.

Mansfeld, M., A. Wintjes, J. de Jonge, M. Pleijte & P. Smeets, 2003. Regiodialoog, naar een systeeminnovatie in de praktijk. Wageningen. Alterra rapport 808.

Ravesteyn, N., W. Hornis, F. Verwest & H. Thorborg, 2005. Het gras bij de burens. De rol van planning bij de bescherming van groene gebieden in Denemarken en Engeland. Rotterdam/Den Haag: NAi Uitgevers/RPB.

Smeets, P.J.A.M., 2002. Agriculture in the Northwest-European Delta Metropolis. In: R.H.G. Jongman (ed.). The new dimensions of the European landscape: proceedings of the Frontis workshop on the future of the European cultural landscape. Wageningen.

Susteren, A. van, 2005. Metropolitan World Atlas. Rotterdam. 010 publishers.

Vink, B.L., 2005. Nota Ruimte maakt gebiedsontwikkeling met kwaliteit mogelijk. Landschap 22/3: 123-125.